

Az elbeszélés lehetőségei kései latin és korai újlatin szövegekben

KISS SÁNDOR

1. Bevezetés

Az elbeszélés nyelvészeti alapú megközelítése nem újkeletű, és a narratológiát joggal tekinthetjük kiérlelt nyelvtudományi diszciplínának. Mindamellet új szempontokat tárhatunk fel, és új eredményeket remélhetünk olyan szövegek vizsgálatával, amelyek eddig többé-kevésbé elkerülték a narratológusok figyelmét. A továbbiakban kísérletet teszünk néhány ilyen szöveg elbeszélő módszerének vázlatos leírására. Ehhez két területről válogattunk mintákat. Egyrészt érdekesnek tűnt a kései latin írásbeliség s ezen belül a krónikák, valamint a hagiográfiai irodalom; itt olyan szövegeket találunk, amelyek elsősorban egy szűkebb értelmiségi rétegnek szólnak, mivel az adott korszakban — nagyjából a 7–8. században — a latin nyelv gyors ütemben alakult át újlatin nyelvekké, és a beszélők többsége nem értette már az írott szövegek többé-kevésbé hagyományos latinságát. Másrészt a középkor újlatin epikus költészetéből mutatunk be példákat; az említett latin művektől eltérően ezek a 12–13. századi költemények (ún. gesztáénekek) széles közönséghez szóltak, és ránk maradt írásos formájuknak minden bizonnyal voltak pusztán orális előzményei. A modern strukturális analízis mindkét szöveganyag esetében támaszkodhat a korábbi filológiára, amely régi művek esetében különös precizitással vizsgálta a szöveg felépítését, sok mindent megelőlegezve a mai szövegnyelvészeti módszereiből.

2. Időábrázolás

Az idő megszervezése tekintetében a vizsgált szövegtípusok jellegzetes különbségeket mutatnak. A „Fredegarius” név alatt fennmaradt 7. századi latin krónikában — és más hasonló szövegekben — kétféle időkezelést látunk: egy csaknem mechanikus időfelosztást, valamint „ömlesztve” bemutatott eseményeket, ahol a felsorolás nem támaszkodik explicit időmegjelölésre. Így a IV. könyvben a fejezetek első mondata gyakran kijelöl időkeretként egy vagy néhány évet: Fredeg. IV 46 (p. 144,9) *Anno 35. regni Chlothariae [= Chlotharii] Bertetrudis regina moritur* ’Chlotharius uralkodásának 35. évében meghal Bertetrudis királyné’; IV 47 (p. 144,11) *Anno 39. regni Chlothariae Dagobertum, filium suum, consortem*

regni facit 'Chlotharius uralkodásának 39. évében fiát, Dagobertust társuralkodóvá teszi' (a kiadó kommentárja szerint a 618/619-es, illetve 622/623-as évekről van szó); hasonló bevezetést találunk a IV. könyv 52–56-os, továbbá 74–76-os fejezeteiben. Találkozunk viszont időben csak nagyjából elhelyezett eseményso-rokkal, mint a hunok és gótok csatájáról szóló beszámolóban: Fredeg. II 53 (p. 73,21): *Attila rex cum Chunis festinans et parcens ciuitatebus Germaniae et Galliae, contra Gothus [= Gothos] super Legere fluuio [...] confligit certamine. Caesa sunt Gothorum ducenta milia hominum; Theudor rex hoc proelio occubuit. Caesa sunt Chunorum 150 milia* 'Attila király a hunokkal gyors menetelés után, megkímélve Germania és Gallia városait megütközött a gótokkal a Loire folyónál. Elesett kétszázezer gót. Theudor király életét veszttette az ütközetben. Elesett százötvenezer hun'. Más műfaj a legenda; az idő szerkezete itt az elbeszélés val-lási célzatának engedelmesskedik. „Szent Radegundisz élete” nem csupán életrajz, hanem egyben az erény példatára is, amely nem feltétlenül tartja tiszteletben az időrendet. A narrátor már a bevezetésben bejelenti: Radeg. I 3 (p. 366,9): *temptamus patefacere de multis pauca quae gesserit* 'sok tettéből kívánunk néhányat közreadni'. Nem véletlenül ismétli gyakran a szövegben a *quoque* 'is' szócskát: apró elbeszélések sora helyettesítheti a folyamatos elbeszélést; ezeknek még az indítása is lehet hasonló. A leprások gondozásáról (I 18): *Hanc quoque rem intremescendam qua peragebat dulcedine? Cum leprosi uenientes, signo facto, se proderent* (p. 370,29) 'Ezt a félelmetes dolgot is mily szelíden végezte! Amikor az odaérkező leprások adott jelre előreléptek'; majd egy ezzel párhuzamos fejezetben (I 24) a kolostorban végzett konyhai munkálatról: *Illud quoque quis explicet, quanto feruore excitata ad coquinam concursitabat [...]*? 'Ki mondhatná el azt is, mekkora buzgalomtól hajtva tevékenykedett a konyhában?' (p. 372,17); de ugyanígy a böjtről szólva: I 22 (p. 371,26) *Prima quoque quadragesima, qua se reclusit in cellula* 'Nagyböjt első napján, amikor bezárkózott cellájába'. Így a legendák szövegében nem szoros linearitást találunk, hanem kétféle időkezelés együttműködését: az életrajzi keret és az ebben előadott események menete lehetővé teszi epizódok elhelyezését, amelyeknek megvan a közvetlen jelentése — vagyis a narrátor itt nagyobb szabadságot engedhet meg magának, mint a króni-kákban, és ezáltal az elbeszélésnek némi irodalmi színezetet is tud adni.

A középkori francia és spanyol geszta-énekek a születő újlatin nyelvű irodalom első nagy vonulatához tartoznak; eredetiségük részben éppen a szöveg időbe-li megszervezésében áll. Itt nem elsősorban a művek egészének időszerkezetére kell gondolnunk; ez bizonyos mértékig a népmesei logikát idézi (az araboktól elszenvedett vereség után a rajtuk aratott győzelem a Roland-énekekben, a király és a vele versengő, nép által kedvelt nagyúr konfliktusa, majd kibékülése a Cid-éne-ken megfelelnek egyfajta közönség „várakozási horizontjának”, lásd erről DORF-MAN 1969: 5–7). Igazán új viszont ebben a műfajban az elbeszélés alaptagolása,

vagyis az a mód, ahogyan az (egyenlőtlen hosszúságú) strófák előreviszik a cselekményt. Ezek a versszakok valódi időbeli egységek; egymásra következésük nem mechanikus vagy formátlan, ahogyan az megtörténhet a krónikák időosztataival, de nincs is alárendelve egy mindenütt jelenlevő tanító szándéknak, mint a legendákban látjuk. Az eposzi strófa ismétlő játékaival és a sorait összetartó asszonánccal az emlékezetet mozgósítja: az olvasónak (legtöbbször inkább: hallgatónak) a strófában ábrázolt idődarabot kell megragadnia s felmérnie, hogy milyen szerepet tölt be a történet menetében. Az idődarabok persze alkothatnak szorosabban szervezett sort, mintegy „forgatókönyvet”, amelynek sémáját a dekódoló is ismeri. Példaként idézhetjük a Roland-énekből Nagy Károly haditanácsát, ahol el kell dönteni, milyen választ adjanak a békét kérő arab követeknek (12–16. strófa); kezdődik a tanács, megismerjük a résztvevőket (12.), a király előadja a tárgyat (13.), felszólal Roland (14.), felszólal Ganelon (15.), felszólal a konfliktusukat elsimítani igyekvő Neimes, és meghozzák a békülő határozatot (16.). A dialógusok természetes módon illeszkednek a sorozatba. Hasonlóképpen szerveződik a Cid-ének egy dialógus-részlete (108–110. strófa): itt a királlyal kibékülő nemes úr (öt hívják *Cid*-nek) elmondja hitvesének és leányainak, hogy rendelkezett a leányok házasságáról (108.); a feleség beleegyezően veszi tudomásul a (később katasztrófába forduló) házasságot (109.), majd az atya kifejti, hogy mindez a király kívánsága volt (110.). Ahogyan AUERBACH (1946) megfogalmazta, a geszta-ének versszakai között az idő mindig megáll, majd újraindul. Ez a narratív technika segít fenntartani a kapcsolatot a közönséggel, főként szóbeli előadaskor; másrészt a strófikus egység a maga viszonylagos lezártágában nem csupán a cselekménynek egy mozzanatát jelöli ki, de jellegzetes szimbolikus tartalommal is rendelkezhet.

3. A szöveg előrehaladása

A nyelvi megnyilvánulás alapszintjén a mondanivaló (szokásos terminológiával „tematikus”) előrehaladása abban a viszonyban nyilvánul meg, amely egy „kiindulópont” és egy „érkezési pont” („téma” és „réma”) között áll fenn; elvileg ez utóbbi szövegalkotó hordozza az üzenet új és lényegi elemeit. Magasabb szinteken felmerül a szövegegységeket összetartó eszközök kérdése, valamint természetesen vizsgálhatjuk a szövegrészek közötti kapcsolatot. A tematikus előrehaladás szövegeinkben összefügg az időábrázolás módozataival. A fentebb vizsgált Fredegarius-krónikában az alapvetően kronologikus elbeszélés világosan közli a történeti információkat; az események lejegyzésén túl az oksági magyarázat inkább ritka, és igen kevés a narrátori közbeszólás, valamint a mögöttes célzás. Az elbeszélésnek mintegy „nullfokát” szemlélhetjük itt; az előrehaladás is gyakran alapfokú abban az értelemben, hogy az új téma közvetlenül támaszkodhat az előző rémára, majd belőle is réma válik: T1 → R1 = T2 → R2 és így tovább

(„lineáris progresszió”, vö. COMBETTES 1988: 93–94). Így az egyes fejezetek között — amelyeknek határait egyébként jelzik a kéziratok — szintén ritkák az utalások. Vannak azonban olyan fejezetek, ahol egy-egy fontosabb szereplő sokáig megőrzi a téma-pozíciót: T1 → R1 + T1 → R2 + T1 → R3 stb. (erről a „konszans témájú progresszió”-ról vö. COMBETTES 1988: 95–97). Példa lehet Heraclius (a kéziratban *Aeraglius*) bizánci császár neve abban a fejezetben, ahol a krónika beszámol a császár fizikai és értelmi kvalitásairól, valamint asztrológiai ismereteiről (ezek teszik számára lehetővé az előrelátó kormányzást): Fredeg. IV 65 (p. 153,4) *Aeraglius emperatur erat speciosus conspecto [= conspectu], pulcra faciae [...], pugnatur [= pugnator] aegregius [...]. Cum esset litteris nimius aeruditus, astralocus [var. astrologus] effecetur* 'Heraclius császár kellemes megjelenésű volt és szép arcú [...], kiváló harcos [...]. Minthogy nagyon elmélyedt az írárok tanulmányozásában, jártasságot szerzett az asztrológiában'. *Aeraglius* alany és egyben téma a fejezet végéig. Ily módon a krónikás egy-egy leírás idejéig megállhat, kiszakadhat az események monoton folyamatából, és valamennyire tervezheti a forrásaiból átvett anyagot.

Az állandó témát fenntartó progresszió formái elég természetesen adódnak a hagiográfiai elbeszélő számára. Szent Radegundisz legendájában a legegyszerűbb séma a szent cselekedeteinek felsorolása egy-egy előre meghatározott keretben. Példa lehet a nagyböjtnek szentelt fejezet (I 22), ahol az eléggé szövevényes szintaktikai hálón át a dekódoló vezérfonalként az egyes szám 3. személyű igealakokat használhatja, ezek természetesen mindig ugyanarra az alanyra (és témára) utalnak: *Prima quoque quadragesima, qua se reclusit in cellula, donec fuisset transacta, panis non sumpsit cibaria [...]. Verum aqua toto ieiunio nec sumens nisi duo sestaria, hinc tanta siti laborabat, ut, faucibus desiccatis, uix psalmum diceret arida. Cilicium etiam habens ad corpus pro linteo [...] peragebat uigilias; ante se cinerem stratum, superiecto cilicio, hoc utebatur pro lectulo* 'Nagyböjt első napján, amikor bezárkózott cellájába, míg a böjt el nem telt, táplálékul kenyeret sem vett magához [...]. Mivel az egész böjt alatt csak két pint (*sextarium*) vizet ivott, annyira szenvedett a szomjúságtól, hogy torka kiszáradván csak rekedten tudta hangoztatni a szent éneket. Virrasztáskor durva szőrből készült inget viselt; ágyneműje is ez volt, miközben hamut szórt maga elé'. A monotónia a fejezet végén egy összefoglaló anaforával törik meg, amely témaként szolgál, ez a *requies*, az '(éjszakai) nyugalom', amelyhez most rémaként tartozik a személy említése, a fejezet utolsó szava, *corpusculum: ipsa requies fatigabat, cui parum uidebatur hoc sustinere, corpusculum* 'maga a nyugalom is gyötörte apró testét, de neki mindezt elviselni csekélységnek tűnt'. A narrátor mindig újabb erőnyeket jelez a fejezetek elején, ezeket illusztrálja a tulajdonképpeni elbeszélés. Az olvasó vagy hallgató élménye egyfajta ritmikus ismétlődés, amely jól illeszkedik a község várakozási horizontjához.

A geszta-énekben a tematikus előrehaladás szövegnyelvészeti problematikája közvetlenül természetesen a strófán belül vizsgálható. Mint láttuk, a strófa bizonyos mértékig tartalmi egység, amelynek megformálása történhet a fentiekben vázolt „lineáris progresszió”-val, de úgy is, hogy egy kiindulópontként szereplő szó vagy szintagma „konstans téma”-ként működik, erre rakódnak az új információk, és ez határozza meg a strófa formális szerkezetét. Nagyjából lineáris felépítésű a Roland-ének 110. versszaka, ahol az elbeszélésben megjelenő új elemek általában egy közvetlen előzményre támaszkodnak. A tágabb tartalmi keret a Roncevaux nevű pireneusi hegyszoros, ahol a Spanyolországból hazatérő frank sereget fedező utóvédcsapat árulás következtében elpusztul, vezérével, Rolanddal együtt. Az első sor már a csata közepébe vezet: R 1412 *La bataille est merveilluse e pesant* 'Az ütközet hallatlanul súlyos'; a következő sor emlékeztet a két nagy frank harcosra, akik már ismertek, de nevük most rémaként jelenik meg: R 1413 *Mult ben i fiert Oliver e Rollant* 'Igen jól küzd ott Olivér és Roland'; a frankok vitézül verekszenek, ezrével halnak a pogányok; majd következik a 'frankok'-hoz mint témához kapcsolódó rematikus elem: sokan közülük (R 1421) *Ne reverrunt lor peres ne parenz* 'nem fogják viszontlátni apjukat és családjukat'. Téma-szempontról most már Frankhonban vagyunk, ahol (réma:) soha nem tapasztalt viharok, földrengés, sötétség mintha az idők végezetét jeleznék: R 1435 *Diënt plusor: Ço est le definement* 'Mondják sokan: Eljött a végidő'; de nem tudják, hogy nem az igazságot mondják, mert a természet Rolandot gyászolja, ahogyan mondja a strófát lezáró sor: R 1437 *Ço est li granz duels por la mort de Rollant* 'A nagy gyász ez Roland haláláért'. Konstans témára épül viszont ugyanabban az eposzban a 149. strófa, amely Olivér haláláról szól, a csata egy későbbi pontján: *Oliver sent que la mort mult l'angoisset [...] L'oïe pert et la veüe tute [...] Si priët Deu que pareis li dunget [...] Morz est li quens, que plus ne se demuret* 'Olivér érzi, hogy szorongatja a halál [...] Elveszíti hallását és látását is teljesen [...] Kéri hát Istent, hogy adja meg neki a paradicsomot [...] Meghalt a gróf, nem marad itt tovább'. Ez a strófa is megtalálja helyét az elbeszélés egészében: Roland és Olivér végső elválása előzi meg, a következő versszakban pedig a halott barátját szemlélő Roland válik ugyanígy „főszereplő”-vé. A konstans téma technikáját a Cid-eposzban kitűnően illusztrálja a 27. strófa, egy néhány soros önálló elbeszélés, amely katonai manőverek körül fog: a hadvezér (Cid) elfoglalja az Alcoçer melletti dombot, elrendeli embereinek, hogy ássanak védőárkot, ezáltal is gondoskodva arról, hogy a környékbeliek tudomásul vegyék a jelenlétét (*que sopiessen que Mio Çid allí avié fincança* 'hogy megtudják, ott táborozik Cid, az úr').

A nagyobb szövegdarabok közötti kapcsolatok műfajonként eléggé különböző módon mutatkoznak. A vizsgált krónikában ritka a fejezetek közötti explicit utalás, bár van rá példa: Fredeg. IV 58 (p. 149,17) *Dagobertus cum iam anno septimo*

regnans maxemam partem patris regnum, ut super meminī, adsumpsit 'Amikor Dagobertus, aki már hét éve uralkodott, mint korábban említettem, átvette apja birodalmának legnagyobb részét' világosan hivatkozik a IV 47 fejezetre (p. 144,11): *Anno 39. regni Chlothariae [= Chlotharii] Dagobertum, filium suum, consortem regni facit* 'Chlotharius uralkodásának 39. évében fiát, Dagobertust társuralkodóvá teszi'. A Radegundisz-legenda ugyan szintén különálló darabokból áll, de — mint láttuk — ezek párhuzamos volta eleve teremt valamilyen összefüggő világot; ezenkívül a két „könyvből” álló szövegben megtalálható a részeket összefűző kapocs a második könyv elején: Radeg. II 1 (p. 376,34) *igitur de beatae Radegundis uita, in primo libro sicut continetur eius regalis origo uel dignitas, nulli habetur incognitum* 'tehát szent Radegundisz élete, királyi származása és méltósága, ahogyan az első könyvben foglaltatik, senki előtt nem lehet ismeretlen'. A geszta-énekekben többféle explicit kapocs is mutatkozhat a strófák között viszonylagos tartalmi zártáguk ellenére. Így mintegy híd létesülhet a versszakot záró réma és a következő versszak eleje között, amely átveszi ezt a rémát témaként, a megváltozott asszonánc ellenére: Cid 8. és 9. strófa (99–100. sor) [Martín Antolínez] *por Rachel e Vidas apriessa demandava. | Rachel e Vidas en uno estavan amos* '[Martín Antolínez] azonnal kérte Rachelt és Vidast. | Rachel és Vidas éppen együtt voltak'. Bonyolultabb a strófák közötti kapcsolat, amikor két tartalmi vonulat egyesül egy új versszak elején. A Roland-énekekben több strófát betölt Roland és Olivér vitája: a frankokat a csatában pusztulás fenyegeti, és ha Roland megfűjná kürtjét, a király visszafordulhatna seregével, és megmentené őket. Roland gyávaságnak érezné, ha megfűjná a kürtöt, és Olivér figyelmezteti a halálos veszélyre. A költemény összegez és mintegy előre mozdul a várható kifejtet felé: R 1093–1096 *Rollant est proz et Oliver est sage : | Ambedui unt merveillus vasselage, | Puis quē il sunt as chevals et as armes, | Ja pur murir n'eschiverunt bataille* 'Roland vakmerő és Olivér bölcs; mindketten tökéletes vitézek. Lovukon ülve, fegyverzetükben nem fognak kitérni a csata elől, ha meg kell is halniuk'.

4. A narrátor jelenléte

Minden elbeszélést egy szubjektum közvetít, ez a narrátornak nevezett „szűrő”, mondhatnánk, „konstruált tudat”, többé-kevésbé teszi jelenlétét nyilvánvalóvá. Most csak néhány olyan pontra térünk ki, amely az itt vizsgált műfajokra jellemző lehet. Szövegeinkben a narrátor „személyes megjelenése” ritka; idézzük mindenestre a Fredegarius-krónikából (IV 62, p. 151,23) *Acta uero miraculi, quae ab Aeraclio facta sunt, non praetermittam* 'Heraclius csodás tetteinek elbeszélését nem fogom mellőzni'. A narrátori érzelmek kifejezése sem gyakori, a vizsgált legenda szövegében azonban olvasható a halott szent rituális, mindamellett valamenyire személyes elsiratása: Radeg. I 39 (p. 376,32) *Vae nobis, quia peccauimus,*

adflctum est in dolore cor nostrum; flemus et plangimus, quod diutius una nos te habere non meruimus 'Jaj nekünk, vétkeseknek, fájdalommal sújtott a mi szívünk; sírunk és bánkódunk, mert nem érdemeltük meg, hogy tovább légy közöttünk'. És ne mulasszuk el idézni a Roland-ének narrátorának tömör, fájdalmas és filozofikus szentenciáját a háborúzókról: R 2524 *Mult ad apris ki bien conuist ahan* 'Sokat tud az, aki megismerte a gyötrelmet'.

5. Összegzés

A megvizsgált szövegekre visszatekintve világossá kell tennünk, hogy a Meroving-kori elbeszélések és a korai újlatin geszta-énekek között lényeges különbség van a szövegalkotót és a befogadót összefűző „kommunikációs praxis”-ban. A krónikák magányos olvasásra, a legendák elsősorban kolostori felolvasásra készültek; ezzel szemben az újlatin epikus költészet széles és sokrétű közönséghez szól, és — legalábbis kezdetben — szóbeli előadásra szánták, ahol a „praxis”-ban az előadó szubjektumát is figyelembe kell vennünk (vö. MENÉNDEZ PIDAL 1960: 78–80). A fenti vázlatos megjegyzések megmutathatják, hogy a narratológia és a szövegnyelvészet módszerei alkalmasak a középkori elbeszéléseknek az eddiginél összetettebb leírására.

Irodalom

Szövegek

Fredeg. = *Chronicarum quae dicuntur Fredegarii Scholastici libri IV*. In: KRUSCH, BRUNO szerk., *Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum rerum Merouingicarum tomus II*. Hannover, Hahn, 1888. 18–168.

Radeg. = *De uita sanctae Radegundis libri II*. In: KRUSCH, BRUNO szerk., *Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum rerum Merouingicarum tomus II*. Hannover, Hahn, 1888. 364–395.

R = HILKA, ALFONS szerk., *Das altfranzösische Rolandslied nach der Oxforder Handschrift*. Tübingen, Niemeyer, 1965⁶.

Cid = MICHAEL, IAN szerk., *Poema de mio Cid*. Madrid, Castalia, 1984.

Szaktmunkák

AUERBACH, ERICH 1946. *Mimesis. Dargestellte Wirklichkeit in der abendländischen Literatur*. Bern, Francke.

COMBETTES, BERNARD 1988. *Pour une grammaire textuelle. La progression thématique*. Bruxelles–Paris, De Boeck–Wesmael–Duculot.

DORFMAN, EUGENE 1969. *The Narreme in the Medieval Romance Epic. An Introduction to Narrative Structures*. Toronto, University of Toronto Press.

MENÉNDEZ PIDAL, RAMON 1960. *La Chanson de Roland et la tradition épique des Francs*. Paris, Picard.

Narrative Possibilities in Late Latin and Early Romance Texts

This paper is devoted to narrative devices and discourse structure in four texts: a Latin chronicle of Gaul (*Fredegarius*, 7th century), a Latin legend (*Vita sanctae Radegundis*, same geographical area, same period), and two Early Romance epic songs (*Chanson de Roland*, from France, 12th century, and *Cantar de mio Cid*, from Spain, 13th century). Studied fields include representation of time, dynamism of text progression, and the manifestations of the narrator's subjectivity. Differences of structure exhibited by the four texts depend on their pragmatic and aesthetic aims and on their mode of diffusion.

Keywords: narrative technique, text linguistics, Latin chronicles, hagiography, medieval epic poetry

Kiss Sándor
ORCID: 0009-0000-5422-1173
Debreceni Egyetem
kiss.sandor@arts.unideb.hu